

Тыва дыл эртеминге ажилчын **программаны** Тыва Республиканын өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказынын яамызынын Өөредилге-методиктиг чөвүлелелинин чөпшээрээни «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 класстар». Күрүне стандарты. Өөредилге программалары. К., 2008 ч» деп документизинге база Өвүр кожууннун Ак-Чыраа ортумак школазының ажилдап кылганы № 183/а дугаарлыг доктаалынга болгаш школаның Өөредилге планынга дүүштүр даянып кылган.

1.«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

7-ги класста тыва дыл эртемин өөрөнгөш, өөреникчинин шиңгээдип, чедип алыр түңнелдери:

Бот-тускайлаң түңнелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннун ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

- тыва дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунун бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунун чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түңнелдер:

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

Чугаалаары болгаш бижшири:

- кылыр дээн ажил-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажилды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орап кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижибиле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдын аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

Предметтиг түңнелдер:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижибүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузазын билири;
- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;
- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шиңгээтип алыры;
- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээтип алыры;
- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шиңгээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;
- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг),

сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

2. АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫН УТКАЗЫ БОЛГАШ ТУРГУЗУУ

Школага тыва дыл эртемин өөредириниң программазында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижириниң, бижик демдектерин шын салырының чанчылдарын, аас, бижимел чугааның чанчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрээн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртеминин база амгы үеде дыл эртеминиң чедишкиннерин барымдаалап тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазын) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөредирин көрдүнгөн.

5-9 класстарга төрээн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чуулдеринин дорт уланчызы, системажытканы болур. Ажылчын программада шактарны мындыг хевирлиг тургузуп каан:

7 класска «Дыл дугайында ниити билиглер» деп эгени өөрөнгөш, 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптааш, аңаа улай «Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы» деп улуг бөлүктүң «Причастиелер», «Деепричастиелер», «Наклонениелер», «Өөттүнүг сөстөр», «Наречие. Орфография. Чугаа культуразы», «Дузалап чугаа кезектери», «Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы» деп эгелерни өөренир.

7-ги класска тыва дыл эртеминиң утказы болгаш тургузуу ниити өөрөдилге программазының негелделеринге дүгжүп турар.

3. 7-ги класска тыва дыл эртеминге хыналда ажылдарның үнелели.

Хыналда ажылдарның сөзүглелдери амгы үениң негелделеринге, амыдыралчы дуржулгага барымдаалаан кижизидикчи уткалыг болуру чугула. Олар уругларның назы-харынга, өөрөнгөн темаларынга, амыдыралчы чижектерге дүүшкек болуру албан. Хевирлерин башкы ыяап-ла уругларнын билииниң, кадыкшылының, өөрөнгөн темаларының аайы-биле таарыштыр шилип алыр

7-ги классты доозуп тургаш, өөреникчи дараазында билиглерни, чанчылдарны чедип алган турар ужурлуг: шын бижилгениң чанчылдарын чедип алыры, дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап, ажыглап билири.

Сөс-биле ажылдап билири: сөстөрни тема аайы-биле тускай лексиктиг бөлүктөргө чарары, олар-биле сөс каттыжыышкыннары, домактар тургузары, тывылган төөгүзүн сайгарары, янзы-бүрү словарьлар-биле ажылдаары. Чараштыр бижилгеже, сөстөрниң, домактарның грамматиктиг сайгарылгаларынче болгаш мөзү-шынарының кижизидилгезинче кичээнгей салыры.

4. Календарь-темалыг планнаашкын.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Эрттирер хүнү		Бажыңга онаалга
			план	факт	
Дыл дугайында ниити билиглер (1 улдун)					
1	Тыва дыл-күрүне дылы. Тыва дыл-тыва чоннуң өнчүзү	1	04.09		Мергежилге 5, 10,11
2	Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы. Литературлуг дылдың стильдери	1	05.09		Мергежилге 17, 23,24
3	ЧС. Чогаадыг «Тыва дылым – эргине байлаам»	1	06.09		Тыва дыл дугайында шүлүк чогаадыр
6 класска өөрнгенин катаптаары					
4	Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы. Сөстөрнүң тыштыр аргалары	1	11.09		Мергежилге 28,29
5	Морфология болгаш орфография	1	12.09		Бердинген домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгасы
6	Хыналда-тестилиг ажыл	1	13.09		Мергежилге 31.32
Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы.					
7	Кылыг сөзүнүн утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези	1	18.09		Мергежилге 37. Бердинген сөстөргө ажылдар
8	Кылыг сөстөрнүн уткалыг бөлүктери	1	19.09		Мергежилге 42
9	Кылыг сөзүнүн дөзү	1	20.09		Бердинген чуруктар-биле ажылдар.
10	Кылыг сөзүнүн чогаадылгасы. Морфологтуг арга	1	25.09		Мергежилге 49,50
11	Синтаксистиг арга	1	26.09		Мергежилге 54. Схемалар-биле ажыл
12	Хыналда ажыл.	1	27.09		Дүрүмнер катаптаар
13	Дузала кылыг сөстөрнүн дугайында билиг	1	02.10		Мергежилге 58,59
14	Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери.	1	03.10		Мергежилге 63. Чурук-биле ажыл
15	Кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлери	1	04.10		Мергежилге 71
16	Кылыг сөзүнүн залогтары	1	09.10		Мергежилге 79,80
17	Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу	1	10.10		Мергежилге 86. Домактар чогаадыр

18	Эгидиешкин залогу. Качыгдаашкын залогу	1	11.10		Мергежилге 93
19	Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид	1	16.10		Мергежилге 103,104
20	Дагыннаан вид. Болбастаар вид	1	17.10		Мергежилге 110, 111,112
21	Ритмиктиг вид. Дүрген вид	1	18.10		Мергежилге 119. Чогаадыг «Тооруктап чрувуста...»
22	Хыналда диктант «Дагдыныкчы»	1	23.10		Орфографтыг дүрүмнерге ажылдар
23	Частырыглар-биле ажыл	1	24.10		Дүрүмнер катаптаар
24	Кылыг сөзүңгө хыналда ажыл.	1	25.10		Катаптаар
Причастиелер (2 улдуң)					
25	Причастие-кылыг сөзүнүн тускай хевири	1	06.11		Мергежилге 123, 127
26	Эрткен үениң причастиези	1	07.11		Мергежилге 134
27	Келир үениң причастиези	1	08.11		Мергежилге 139
28	Болгалак үениң причастиези. Болгу дег үениң причастиези	1	13.11		Мергежилге 143. Морфологтуг сайгарылга кылыр
29	Причастиелерге хыналда ажыл	1	14.11		Мергежилге 147
Деепричастиелер					
30	Деепричастие-кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевири	1	15.11		Мергежилге 153
31	Кожаланчак деепричастие	1	20.11		Чогаадыг «Концертке белеткел»
32	Каттышкак деепричастие	1	21.11		Мергежилге 165, 166
33	Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие	1	22.11		Мергежилге 173
34	Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие	1	27.11		Мергежилге 180, 181
35	Хыналда диктант «Дуза»	1	28.11		Дүрүмнер өөренир
36	Частырыглар-биле ажыл	1	29.11		Катаптаар
Наклонениелер					
37	Кылыг сөзүнүн наклонениелери	1	04.12		Кылдыныгның боттанганын, күүсеткени, чөпшээрээнинге домактар чогаадыр
38	Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	1	05.12		Мергежилге 187, 191

39	Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	1	06.12		Мергежилге 193, 196
40	Болуушкун наклонениезиниң келир үези	1	11.12		Мергежилге 201, 202
41	Дужаал наклонениези	1	12.12		Мергежилге 208, 209
42	Даар наклонение	1	13.12		Даар наклонениеге тааржыр 5 үлегер домактар тывар
43	Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонениези	1	18.12		Мергежилге 223,224
44	Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы	1	19.12		Чечен чогаал номнарындан домактар ушта бижээш морфологтуг сайгарылгазык кылыр
45	Кылыг сөзүңге катаптаашкын	1	20.12		Мергежилге 228
46	Хыналда эдертиг «Таан»	1	25.12		Сөзүглелдер-биле ажыл
47	Эдертигниң анализи	1	26.12		Чуруктар-биле ажылдар
48	Хыналда-тестилиг ажыл	1	27.12		Кылыг сөзүңге карточкалар кылыр
Өттүнүг сөстөр (3 улдуң)					
49	Кичээл практикум «Кылыг сөстериңиң ажыктыы»	1	09.01		Мергежилге 232
50	Өттүнүг сөстөр	1	10.01		Мергежилге 239
51	Өттүнүг сөстериңиң ажыглалы	1	15.01		Мергежилге 242
52	Өттүнүг сөстериңиң морфологтуг сайгарылгазы	1	16.01		Чечен чогаал номнарындан өттүнүг сөстөр тып бижиир
53	ЧС.Чогаадыг «Арганың амыдыралы»	1	17.01		Катаптаар
Наречие. Орфография. Чугаа культуразы					
54	Наречие	1	22.01		Мергежилге 247. Домактар чогаадыр
55	Наречиелерниң чогаадылгазы, оларны шын бижири	1	23.01		Мергежилге 252,255
56	Наречие тургузар өске аргалар	1	24.01		Мергежилге 260
57	Хыналда-тестилиг ажыл	1	29.01		Катаптаар
58	Үениң наречиези	1	30.01		Бурун шагдан тура агаар-бойдустуң байдалын тыва чоннуң баш бурунгаар канчаар тодарадып ап чораанының дугайында медээлерден чыып, кыска дыңнадылгар кылыр

59	Туруштуң наречиези	1	31.01		Мергежилге 270
60	Сорулганың, чылдагаанның наречиелери	1	05.02		Чогаадыг «Хуулгаазын будук»
61	Кылдыныг аргазының наречиези	1	06.02		Мергежилге 279
62	Хемчегниң наречиези	1	07.02		Мергежилге 284, чуруктар чуруур
63	Эдертиг «Кымыскаяктар»	1	12.02		Катаптаар
64	Эдертигниң анализи	1	13.02		Дүрүм-биле ажыл
65	Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	1	14.02		Мергежилге 289
66	Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы. Наречиелерге катаптаашкын	1	19.01		Мергежилге 292, 294
67	Наречиелерге практиктиг ажыл	1	20.02		Катаптаар
Дузалал чугаа кезектери					
68	Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер	1	21.02		Мергежилге 299
69	Чагырыштырар эвилелдер	1	26.02		Мергежилге 303, 304
70	Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы	1	27.02		Бердинген таблицаларны долдурар
71	Эдеринчилер болгаш дузалал аттар	1	28.02		Мергежилге 316,317
72	Эдеринчилерни өске чугаа кезектеринден ылгаары	1	04.03		Мергежилге 320, 324
73	Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы	1	05.03		Морфологтуг сайгарылга кылыр
74	Артынчылар	1	06.03		Морфолог-синтаксистиг сайгарылга кылыр
75	Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири	1	11.01		Мергежилге 334
76	Аян сөзү	1	12.03		Чечен чогаал номнарындан аян сөстөрүн ушта бижиир
77	Аян сөстөрүниң морфологтуг сайгарылгазы	1	13.03		Артынчылар, аян сөстөрүн ажыглап тургаш «Аргага асканда» чогаадыг бижиир
78	Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстөрүн чугаага ажыглаары	1	18.03		«Солун таварылга» солун чугаа бижиир
79	Дузалал чугаа кезектеринге катаптаашкын	1	19.03		Катаптаар. Мергежилге 350
80	Хыналда-гестилиг ажыл	1	20.03		Дүрүмнерге ажылдар
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы (4 улдун)					
81	Сөзүглел дугайында билиг.	1	01.04		Мергежилге 353

82	Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы	1			Сонуургаан чогаалының тема, идеязын, планын тургузар
83	Сөзүглелдин янзылары. Тоожуушкун.	1			Мергежилге 363
84	Чурумал	1			Бойдус чурумалын ушта бижиир азы чогаадыр
85	Угаап боданыышкын	1			Мергежиге 371
86	Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	1			Диалог чугаалар тургузар
87	Ч/С Чогаадыг «Херээжен чон амыдырал каастакчылары»	1			Чараш шүлүк чогаадыр
88	Катаптаашкын.	1			Катаптаар
89	Хыналда диктант «Чаш эзириктер»	1			Дүрүмнерге ажылдар
90	Частырыглар-биле ажыл	1			Дүрүмнерге ажылдар
Бүдүн чылда өөрөнгенин катаптаары					
91	Тыва дыл -күрүне дылы	1			Тываның тугун, сүлдезин чуруур
92	Кылыг сөзү. Бөлүктери. Тургустунган аргалары	1			Мергежилге 382
93	Кылыг сөзүнүн залог, видтери	1			Сөзүглелдерден ушта бижилге
94	Причастиелер. Деепричастиелер	1			Бердинген домактар-биле ажыл
95	Наклонение. Өттүнүг сөстөр	1			Мергежилге 385
96	Наречие.Дузалал кылыг сөстери	1			Мергежилге 390
97	Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	1			Мергежилге 394
98	ЧС Чогаадыг «Сонуургаан кичээлим»	1			Дүрүмнерге ажылдар
99	Хыналда эдертиг «Фронтудан чагаа»	1			Дүрүмнерге ажылдар
100	Эдертигниң анализи	1			Дүрүмнерге ажылдар
101	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары.	1			Катаптаар
102	Зачёт кичээл.	1			Чайгы онаалгалар